

Uskonnon kehittyminen historiallisena aikana Lähi-idässä

■ Jaakko Hämeen-Anttila

Uskonnot muuttuvat ja kehittyvät historiallisesti. Ne eivät synny tyhjästä vaan perustuvat aiemmille uskonnollisille perinteille. Lähi-idässä uskontojen muutosta voidaan seurata historiallisten lähteitten avulla yhtämittaisesti viiden vuosituhannen ajan.

Uskonnon historiaa ja kehittymistä voidaan tutkia monella eri tasolla. Kuten kaikkia inhimillisen kulttuurin piirteitä, uskontoa voidaan tarkastella ihmiselle lajityypillisenä ominaisuutena, jonka kehittymistä voidaan, ainakin spekulatiivisesti, tutkia ihmisen psykologian, evoluution ja aivojen rakenteen kannalta. Esihistoriallisella kaudella uskontoa voidaan tutkia arkeologisten löytöjen valossa. Hautalöydöt, luolamaalaukset ja mahdolliset kulttiesineet kertovat oikein tulkittuina paljonkin esi-isiemme uskomuksista ja heidän maailmankuvansa maagisista ja uskonnollisista piirteistä.

Kun aivotutkimus ja arkeologiset löydöt saavat historiallisen ajan alussa seurakseen konkreettisempaa todistusaineistoa, ihmisten itsensä kirjoituksia ja kuvauksia omasta uskonnollisuudestaan, pääsemme tutkimuksessaakin varmemmalle pohjalle. Kirjalliset lähteet eivät tietysti yksinään riitä uskonnon historiallisen tutkimuksen pohjaksi, mutta ne auttavat sijoittamaan arkeologista ja muuta aineistoa oikeaan kontekstiinsa. Esihistoriallisena aikana voimme olettaa jonkin esineen olevan jumalaa esittävä kulttipatsas, mutta historiallisena aikana tiedämme tämän ja pystymme usein jopa patsaasta itsestään lukemaan jumaluuden nimen, ja aikakauden teksteistä saamme tietää tähän jumalaan liittyvistä uskomuksista ja kulttimenoista.

Silti on varottava pitämästä kirjallistakaan aineistoa liian helppona, liian yksiselitteisesti aukeavana. Antiikin tutkimuksessa vallitsi pit-

kään käsitys, että Homeroksen eepokset olivat mainio tapa ymmärtää kreikkalaista jumalmaailmaa ja antiikin uskontoa. Nykyään tiedämme, että *Ilias* ja *Odyseia* tarjoavat kaunokirjallisesti työstetyn kuvan ja arjen uskonnollisuus oli antiikissa jotakin aivan muuta.

Kun haluamme tutkia nimenomaan uskontojen kehittymistä ja niiden evoluutiota, muutosta ajassa, tarvitsemme aineistoa riittävän pitkältä aikaväliltä. Synkroninen tutkimus voi antaa tiettyjä viitekehyksiä myös uskontohistorialle: voimme verrata niin kutsutusti kehittyneempiä uskontoja luonnonkansojen uskonnollisiin käsitelmiin ja olettaa, että historiallinen kehityskulku on ehkä kulkenut luonnonkansoille tyyppillisestä uskonnollisuudesta kohti korkeakulttuurien uskontoja. Tämäkin on pitkälti spekulatiota ja lähtee siitä olettamuksesta, että luonnonkansojen uskonnollisissa käsityksissä olisi kivettyneitä piirteitä, jotka olisivat säilyneet vuosituhansia muuttumattomina, mitä ei suinkaan voi pitää itsestään selvänä: typologisesti yksinkertainen käsitys ei välttämättä ole historiallisesti sen varhaisempi kuin monimutkainen käsitys. Varmalla pohjalla olemme vasta, kun meillä on käytössämme luotettavaa aineistoa riittävän pitkältä ajanjaksolta ja mieluiten samasta kulttuuripiiristä.

Kaikkein vahvin ja pitkäaikaisin uskontohistoriallinen aineisto on saatavissa Lähi-idästä, jossa yhtäjaksoinen kirjallinen perinne yltyä kauemmas kuin missään muualla maailmassa. Lähi-itä on tavallaan uskonnon laboratorio, jossa kirjallisen ja arkeologisen aineiston turvin voidaan seurata uskonnollisten käsitysten muuttumista ja kehittymistä luotettavasti ja suhteellisen kattavan aineiston varassa viiden vuosituhannen ajan.

Lähi-idän uskonnollisesta perinteestä voimme tehdä erinäisiä havaintoja. Yksi näistä liittyy uskonnollisen perinteen jatkuvuuteen. Uskonnot eivät synny tyhjästä eivätkä syrjäytä edeltäjään jäänteettömästi. Esimerkiksi Mesopotamiassa jumal maailma ja uskonnolliset rituaalit kehittyivät kolmen vuosituhannen ajan katkeamattomasti, vaikka valtakunnat sortuivat, kansat vaelsivat ja alueella puhutut kielet vaihtuivat.

Mesopotamian siirtymässä esihistoriasta historiaan sumerilainen uskonto tulee näköpiiriimme vuoden 3000 eKr. tienoilla. Seemiläisten kansojen vaellukset alueelle seuraavien kolmen vuosituhannen aikana eivät muuttaneet jyrkästi alueen uskonnollista kokonaiskuvaa, vaikka vaeltavien kansojen uskonto poikkesi alueella jo olevien kansojen uskonnosta. Uskonnollinen perinne muokkautui ja muuntui mutta ei kolmen vuosituhannen aikana kertaakaan katkenut. Uudet, alueelle vaeltaneet kansat omaksuivat vanhempien uskonnosta runsaasti piirteitä ja – ehkä ennen kaikkea – tulkitsivat omaa perinteistä uskontoaan uudessa valossa, niin että heidän uskontonsa lähes huomaamatta mukautui vanhempaan ja kehittyneempään järjestelmään. Seemiläiset jumaluudet samaistettiin sumerilaisiin. Sumerilainen auringonjumala Utu oli seemiläisille tulokkaille sama kuin heidän Shamashinsa, ja niin seemiläinen auringonjumala mukautettiin sumerilaiseen jumalaan lainamalla hänelle piirteitä sumerilaisesta jumalasta.

Yhden kulttuurin sisällä voidaan puhua eräänlaisesta pystysuorasta traditiosta. Historiallisesti vanhempi perinne säilyy muutosten edessä ja sopeuttaa uudemman perinteen itseensä. Tämä ei tarkoita uskonnon säilymistä muuttumattomana vaan hidasta ja hallittua muutosta, jossa sama uskonnollinen ydin kehittyy ja mukautuu mutta ei missään vaiheessa korvautu kokonaan uudella järjestelmällä. Uudet uskonnot nousevat joko vanhojen sisältä tai tulevat alueen ulkopuolelta mutta molemmissa tapauksissa suuri traditio jatkuu murroskohdan ylikin.

Uskonnolla on myös vaakasuora traditiosa. Uskontojen jatkuvuus ei rajoitu vain yhden maantieteellisen kulttuurialueen sisälle, vaan kulttuurisesti aktiivisemmasta keskuksesta

uskonto myös diffusoituu reuna-alueille, joskus myös toisinpäin (juutalaisuuden ja kristinuskon leviäminen antiikin maailmassa). Mesopotamialainen uskonto vaikutti Syyrian alueen uskontoihin aina Palestiinaa, Anatoliaa ja Kreikkaa myöten. Kreikassa vanhat indoeurooppalaista perua olevat jumalat saivat seemiläisiä piirteitä: indoeurooppalaiset paimentolaisjumalat sopeutuivat Lähi-idästä peräisin olevaan tempelikeskeiseen uskuntoon. Kreikkalaiset olivat valmiit jopa lainaamaan jumalia seemiläisiltä kansoilta. Adonis kantaa nimessään (länsiseemiläinen *adôn* = herra) muistumaa alkuperästään ja noudattaa kultissaan kuolevan ja ylösnousevan seemiläisen jumaluuden esikuvaa.

Polyteistisissä järjestelmissä uskonnot ovat usein suhteellisen avoimia uusien lisiä kohtaan. Monen jumalan järjestelmään on helppo ottaa uusia jumalia, joiden vieras alkuperä saattaa vuosisatojen kuluessa unohtua. Samalla tavalla myytit, seremoniat ja uskomukset vaeltavat uskonnosta toiseen. Välimeren alueen muinaisuskonnoilla on kaikilla paljon yhteisiä piirteitä, joita ei ensisijaisesti ole syytä lähteä selittämään uskonnollisina universaaleina, vaan keskinäisellä lainautumisella ja muokkautumisella.

Tämä avoimuus ei rajoitu monijumalaisiin uskontoihin. Kaikki Lähi-idän tärkeimmät monoteistiset uskonnot (juutalaisuus, kristinuskko, islam) ovat myös saaneet vaikutteita niin toisistaan kuin muista uskonnoista. Mesopotamialaisen uskonnon eri muodot vaikuttivat juutalaisuuteen sekä juutalaisuuden monolatriisessa varhaishistoriassa (diffusio Mesopotamiasta Syyro-Palestiinaan) että Mesopotamiassa pakosiirtolaisuuden aikana, juutalaisen monoteismin kriittisessä muotoutumisvaiheessa. Juutalaisuuden sisällä syntynyt kristinuskko kehittyi ensimmäiset vuosisatansa erittäin vahvasti kreikkalaistuneessa maailmassa ja omaksui teologiaansa ongelmitta pakanallisesta Kreikasta syntyneitä ajatuksia, erityisesti uusplatonismista. Ateenalla oli aika paljon tekemistä Jerusalemin kanssa.

Teologian ohella uskonnon muillakin tasoina kristinuskko käytti hyödykseen vanhempaa uskonnollista perinnettä niin kirkkoarkkiteh-

tuurissa kuin kansan suussa syntyneissä legendoissa. Vanhat uskonnolliset juhlat siirtyivät usein rituaaleineen kristilliseksi pyhimysten muistopäiviksi, ja kuolleesta ja ylösnousesta Tammuzista lainattiin estoitta Pyhän Yrjön tarinaan.

Islam, nuorimpana uskontona, sai eniten vaikutteita monoteistisen tradition sisältä. 600-luvulla alueen vanha uskonnollinen perinne oli jo katkeamaisillaan ja polyteismi kukoisti enää syrjäseuduilla eikä kyennyt vaikuttamaan uuden imperiumin valtauskontoon kovin syvällisesti. Islamkin omaksui pyhiä paikkoja ja juhlia myös vielä pakanallisena säilyneistä kansanperinteistä sekä virallisen uskonnon (pyhiinvaellus Mekkaan ja siihen liittyvät rituaalit) että kansanuskon tasolla (mm. paikalliset pyhimyshaudat). Myös zarathustralaisuus, manikealaisuus ja Lähi-idän gnostilaistyyppiset uskonnolliset jäänteet vaikuttivat islamin eri suuntauksiin, mutta pääasiassa islam kehittyi juutalaisuuden ja kristinuskon tarjoamalta pohjalta.

Nämä kolme monoteistista uskontoa muodostavat yhden, monituhatuotisen tradition, jota hyvin voi verrata Mesopotamian muinaisuskontojen traditioon. Kristinuskoko syntyi ehkä vahvemmin aiemman uskonnon sisällä, islam osittain sen ulkopuolella. Kristinuskon perustajat olivat lähes poikkeuksetta juutalaisia, ja kristinuskoko syntyi juutalaisuuden uutena tulkintana. Islam syntyi Arabian niemimaalla eivätkä sen perustajat olleet alkujaan kristittyjä tai juutalaisia vaan niemimaan perinteisen, monijumalaisen uskonnon edustajia. Islam kuitenkin nopeasti omaksui erityisesti kristillistä perinnettä, ja niin profeetta Muhammad kuin hänen lähimmät seuraajansakin mielsivät kuuluvansa samaan monoteistiseen traditioon kuin Mooses ja Jeesus. Kunkin uudemman uskonnon näkökulmasta se itse edustaa pystysuoran monoteistisen tradition viimeistä – ja lopullista – vaihetta, samalla kun aiemmat uskonnot pitävät itseään lopullisesti tosina ja suhtautuvat myöhempimpiin heresioina, harhaoppeina. Ohimenneen lisättäköön, että myös islam suhtautuu tällä tavalla siitä myöhemmin lohjenneisiin uskontoihin, kuten baabilaisuuteen ja bahailaisuuteen.

Monoteismi ja polyteismi

Lähi-idän uskontohistorian käännekohtana on ollut polyteististen järjestelmien syrjäytyminen monoteismin tieltä. Ensimmäinen vuosituhat eKr. aloitti muutoksen ja pari vuosisataa Kristuksen syntymän jälkeen monijumalaiset uskontomuodot olivat nopeasti jäämässä syrjäseutujen takapajuiseksi pakanuudeksi (*ho paganos* = maalainen), joka ei kyennyt kilpailemaan valtauskontojen kehittyneen teologian kanssa. Mutta ei yksin uskonto ollut historiallisen muutoksen kourissa, vaan koko muinaisuuden maailma koki samaan aikaan muodonmuutoksen: kirjoitusjärjestelmät muuttuivat tavalla, joka suosi laajemman lukevan luokan syntyä, tiede kehittyi nopeasti ja teknologia otti suuria edistysaskelia. Muutos vanhan maailman polyteismista uuden maailman monoteismiin on nähtävä tätä taustaa vasten, ei erillisenä ilmiönä.

Uskonnon muutosta ei silti pidä liioitella. Juutalaisuus, ja sen kautta kristinuskoko ja islam, säilyttivät uudelleen tulkittuna suuren määrän aiempaa uskonnollista ainesta. Hyvänä esimerkkinä tästä toimii vaikkapa Ensimmäisen Mooseskirjan luomis- tai vedenpaisumuskertomus, jotka molemmat ovat mesopotamiaalaista perua mutta kelvanneet mainiosti kaikkien kolmen monoteistisen uskonnon oppi- ja uskomusjärjestelmiin.

Monoteismin ja polyteismin rajat eivät ole niin teräviä kuin voisi luulla. Jo käsitteiden määrittely on ongelmallista. Kaikissa monoteistisissä uskonnoissa on moneuteen viittaavia piirteitä. Kristinuskon kolminaisuusoppi on kuuluisin esimerkki: Jumala on yksi mutta kuitenkin kolme. Islamissa, jota usein pidetään tiukan monoteistisenä uskontona, Jumala saa jakaa spirituaalisen maailman enkelien kanssa ja profeetta Muhammad saa varsinkin kansanuskossa huomattavan korkean aseman. Teologiassa puolestaan Jumala jakautuu nimiensä ja attribuuttiensa kautta useammaksi toimijaksi – jotka kuitenkin ovat edelleen yksi.

Myös näennäisen monijumalaisissa järjestelmissä saattaa olla huomattavan vahvoja yksijumalaisia piirteitä. Suomalainen professori Simo Parpola pitää assyrialaista jumalakuvaa perim-

mältään monoteistisena ja katsoo, että muut ”jumalat” olivat yhden Jumalan, Assurin, ilmenemismuotoja. Kolminaisuusoppi ja kabbala (jossa määrittelemättömällä Jumalalla, En Sofilla, on erilaisia ilmenemismuotoja) eivät hänen mukaansa ole kaukanakaan assyrialaisesta uskonnosta. Iraniin mentäessä tapaamme samanlaisen vaikeasti tulkittavan jumalakuvan: Viisas Herra (Ahuramazda) on yksi ja muut jumalat olivat ilmeisesti Zarathustran omassa oppijärjestelmässä ennemminkin abstrakteja käsitteitä (Amesha Spentat) kuin selvästi erillisiä jumaluuksia. Monijumalaisuuden ja yksijumalaisuuden raja on veteen piirretty viiva, jos luovumme stereotyyppisistä ja yksinkertaistavista mielikuvista ja analysoimme tarkemmin eri kansojen uskonnollisia käsityksiä.

Uskonto ei ole yksinomaan oppijärjestelmiä ja teologiaa. Uskonnon erottaminen yhteiskunnasta olisi keinotekoisia. Selvimmin tämä näkyy yhteiskunnallisten muutosten kohdalla. Mesopotamiassa varhaisin dokumentoitu uskonnollinen tilanne näyttää olleen se, että kussakin itsenäisessä pikkukaupungissa palvottiin muutamia jumaluuksia, usein triadeina, kolminaisuuksina, eikä naapurikaupunkien jumalilla ollut selvää asemaa tällaisessa paikallisjärjestelmässä. Kun valtakunnat laajenivat ja syntyi useita kaupunkeja käsittäviä imperiumeja, eri kaupunkien jumaluudet joko muodostivat laajemman panteonin (*pantheon* = kaikki jumalat) tai ne tulkittiin samojen jumalien ilmentymiksi, hieman samaan tapaan kuin kristillisessäkin perinteessä puhutaan eri kaupunkien Neitsyt Marioista. Muutokset poliittisissa valtasuhteissa toivat mukanaan teologisia muutoksia ja panteonit syntyivät valtakuntien vanavedessä.

Mesopotamiassa johtavan kaupungin jumalat asettuivat sumerilaisen panteonin huipulle, ja muut tulkittiin nuorempien sukupolvien jumaliksi tai pääjumalien palvelijoiksi tai ilmenemismuodoiksi. Kun Babylonia myöhemmin nousi alueen johtavaksi imperiumiksi, babylonialaiset nostivat paikallisjumalansa Mardukin valtakunnan ylijumalaksi ja sovittivat häneen ne piirteet, joita aiemmilla pääjumalilla oli ollut. Teologisesti tämä muutos selitettiin esimerkiksi

babylonialaisessa *Enûma elish* -teoksessa siten, että nuorempi Marduk pelasti hätääntyneet vanhat jumalat tuholta ja sai palkakseen jumalten kuninkuuden. Babylonialaiset eivät siis pyrkineet syrjäyttämään aiempaa uskontoa, vaan tyytyivät liittämään oman jumalansa vanhemman panteonin huipulle ja perustelivat tilanteen uudella versiolla luomismyytistä, jossa vanhemmat jumalat pannaan tunnustamaan nuorempaan ylivalta.

Assyrialaiset olivat vielä suorasukaisempia ja yksinkertaisesti sijoittivat eräissä *Enûma elishin* kopioissa Mardukin nimen tilalle Assurin ja tekivät näin häikäilemättömän propaganda-kaappauksen. Tällainen myytin uusiokäyttö ei ollut suinkaan harvinaista muinaisuuden maailmassa ja tietyllä tavalla vastaa kristillistä ajatusta, jonka mukaan Vanhaa testamenttia tulee lukea Uuden testamentin läpi. Juutalainen kirjakokoelma muutetaan kristilliseksi asettamalla sen päälle tulkintakerros, mutta itse tekstejä ei muuteta, aivan kuten assyrialaiset säilyttivät *Enûma elishin* muuten muuttumattomana mutta korvasivat sankarijumala Mardukin assyrialaisella jumaluudella.

Perimmiltään myös kreikkalaiset käyttivät samaa tekniikkaa. *Interpraetatio graeca* siirsi vanhempien kulttuurikansojen jumalat kreikkalaisten jumalten ilmenemismuodoiksi, milloin kreikkalaiset eivät olleet valmiit suomaan niille omaa paikkaa panteonissaan. Tämä jumalten samaistaminen näkyy niin kreikkalaisissa kuin muidenkin kansojen lähteissä: Monet Lähi-idän perinteiset jumalat kuvattiin paikallisissa uskonnoissa visuaalisesti vastaavien kreikkalaisten jumalien mallin mukaisesti, ja kreikkalaiset puhuvat teksteissään esimerkiksi pakanallisista arabialaisista jumalista kreikkalaisilla nimillä.

Uskonto ja yhteiskunta

Uskonnot ja yhteiskunnat ovat aina eläneet vuorovaikutuksessa. Usein yhteiskunnan muutos on heijastunut uskonnon kehityksessä: uudet valtakunnat ovat nostaneet uusia jumalia panteonin huipulle ja sotainen menestys on levittänyt voittajan uskonnon voitettujen alueille – tosin usein sillä hinnalla, että myös voittajan uskonto on

kokenut muutoksia, erityisesti, jos kyse on ollut kulttuurisesti nuoremasta valloittajakansasta, joka on tunkeutunut vanhemman sivistyksen alueelle. Muinaiskauden sodissa valtakunnan laajeneminen on tuonut sivutuotteena mukanaan uskonnon leviämisen, ensisijaista on ollut sotaisan kuninkaan tai kansan oma vallanhalu. Samaa pätee pitkälti nykymaailmassakin.

Nykyään on tullut muotiin pitää uskontoa vastuullisena kaikista yhteiskunnan ongelmista. Väkivalta ja valistuksen vastustaminen koetaan uskonnon lajipiirteiksi, ja uskontojen historiaa poimitaan yksipuolisesti kielteisiä esimerkkejä. Galilein ongelmat kirkon kanssa nostetaan hanakammin esille kuin se, että katolinen kirkko oli läntisen kulttuurin veturi läpi keskiajan ja että nimenomaan luostareissa pidettiin yllä sivistystä ja tiedettä sen jälkeen, kun antiikin maallinen koulujärjestelmä hajosi kansainvaellusten myötä. Temppeilit, moskeijat ja kirkot ovat tavallisesti vaalineet sivistystä ja tieteitä, eivät estäneet niiden kehitystä.

Lähi-itä tuntuu äkkiseltään tarjoavan runsaasti esimerkkejä uskonnon väkivaltaisuudesta. Onhan uskonnon nimissä taisteltu ja tapettu, kun juutalaiset heimot valloittivat Pyhän maan, muslimit loivat imperiuminsa, ristiretkeläiset valloittivat Pyhän maan tai terroristit ovat tehneet iskujaan. Kaikissa näissä tapauksissa uskonto on kuitenkin vain tarjonnut ideologian, jolla väkivaltaa on perusteltu, mutta itse väkivalta on syntynyt politiikan ja talouden tarpeista. Pyhälle maalle vaeltaneet heimot olivat yksinkertaisesti osa alueen väestön muuttoliikkeitä, kansainvaelluksia, ja vasta myöhemmin vaellusten oikeutus selitettiin vetoamalla uskontoon. Varhaiset arabivalloittajat 600- ja 700-luvulla eivät pyrkineet levittämään uutta uskontoa, vaan valtasivat ympäröiviä alueita maallisista motiiveista, aluksi ryöstösaaliitten ja sitten verotulojen toivossa. Samaten ristiretkien taustalta on turha lähteä etsimään ensisijaisesti uskonnollista motivaatiota: ryöstely ja valtapiirien laajentaminen olivat keskeisiä tekijöitä ristiretkiliikkeen synnyssä.

Uskontoa on käytetty näissä tapauksissa lähinnä perustelemaan maallisten hallitsijoiden vallanhalua. Sen sijaan että kuningas julistau-

tuisi ahneeksi tai vallanhaluiseksi, hän toteuttaa suunnitelmansa *ad maiorem Dei gloriam*. Jos uskonto olisi väkivallan tai epädemokraattisuuden syy, ihanneyhteiskuntaa olisi johdonmukaisuuden nimissä etsittävä Stalinin Neuvostoliitosta tai Maon Kiinasta.

Tiede ja usko

Miten uskontohistorian tutkimus liittyy uskoon? Ei oikeastaan mitenkään. Tiede ja usko liikkuvat eri tasoilla. Tiede tutkii ihmisten ja ihmisyyhteisöjen uskonnollisia käsityksiä historian ja muiden tieteitten lainomaisuuksien valossa. Uskon keskeinen lähtökohta on ihmisen ja Jumalan, tai jumalien, suhde. Tieto siitä, että jokin nykyistä valtauskunnoista, esimerkiksi juutalaisuus, kristinusko tai islam, on saanut ulkoisissa muodoissaan vaikutteita varhaisemmilta uskonnollisilta perinteiltä, ei liity mitenkään kysymykseen näiden uskontojen perimmäisestä totuudesta. Se, että kristinusko omaksui juutalaisen kirja-kaanonin osaksi pyhää kirjallisuuttaan tai että islam sai profeettakäsitykseensä vaikutteita kristinuskosta, on tieteellinen tosiseikka. Uskonnon sisältä katsottuna tämä ei vaikuta uskonnon totuuteen, sillä kummassakin uskonnossa on tietty teleologinen vivahde: Jumala pyrkii ilmaiseemaan tahtonsa historiassa, ja tätä tarkoitusta varten hän on mainiosti voinut pohjustaa sano- maansa toisten uskontojen kautta.

Uskonnon ulkopuolelta katsottuna kyse uskonnollisesta totuudesta on puolestaan tarpeeton. Ei ole mielekästä kysyä, oliko sumerien uskonto tosi. Tutkijalle riittää, että hän ymmärtää uskonnon kehityksen ja merkityksen, eikä hänen kannata astua tieteen rajojen ulkopuolelle spekuloimaan tutkimuskohteensa niillä piirteillä, jotka eivät ole tutkimuksen kohteena.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston arabian kielen ja islamin tutkimuksen professori. Artikkelin perustuu Tieteen päivillä 8.1.2009 pidettyyn esitelmään.